בראשית ב

א. ליקוי המאורות – תופעה טבעית קבועה, או תלוי במעשי בני אדם?

על הפסוק[1] "יהי מארת... והיו לאותות..." מביא רש"י את מאמר חז"ל[2] "כשהמאורות לוקין סימן רע הוא לעולם שנאמר[3] מאותות השמים אל תחתו וגו'[4] בעשותכם רצון הקב"ה אין אתם צריכים לידאג מן הפורענות".

על הסיבה לכך שהמאורות "לוקין" נאמר בגמרא[5] "בשביל ארבעה דברים חמה לוקה על אב בי"ד שמת ואינו נספד כהלכה... ובשביל ארבעה דברים מאורות לוקין על כותבי פלסתר..." – כלומר, ליקוי מאורות תלוי במעשי בני אדם.

ידועה השאלה: ליקויי החמה והלבנה – "מאורות לוקין" – קבועים בטבע הבריאה, באופן שהם מופיעים בזמנים מסויימים, וניתן לחשב מראש מתי יתרחשו. כיצד ניתן, אם כך, לומר ש"בשביל ארבעה דברים חמה לוקה... מאורות לוקין", בעוד אשר זוהי תופעה טבעית הכרחית, שאי אפשר למונעה[6]?

ב. אי קיום תורה ומצוות אינו נובע מקשיים שכליים

אנשים מסויימים במשך הדורות השתמשו ב"שאלה" זו כ"הוכחה" לכך

---

1) פרשתנו א, יד.

2) ראה תוספתא סוכה פ"ב ה"ז. סוכה כט, א. מכילתא בא יב, ב (סוף פרשה א'). ועוד.

3) ירמי' י, ב.

4) בכמה כת"י ודפוסים ליתא "וגו'".

5) סוכה שם. תוספתא שם ה"ו. וראה פדר"א ספ"ז.

6) ביערות דבש ח"ב דרשות בק"ק אה"ו דרשה ג' (סז, ד (– בדפוס לעמבערג) הובא בענף יוסף לע"י סוכה שם), שהכוונה בליקוי המאורות היא לא להליקוי שמוכרח מצד הטבע, כ"א לזה "שיש במאורות... העדר אור... וכמו שמצינו לפעמים כתמים שחורות וכדומה בשמש וירח... וזה אינו תלוי בחשבון וסיבה".

אבל לא זכיתי להבין דבריו*: א) מי יודע עד"ז (הכתמים) – שיהי' סימן בשבילו? ב) י"א (עתה) שגם בזה יש מחזור טבעי מחושב מראש. ג) פירוש זה הוא היפך פשטות הענין, וגם היפך כו"כ מראשוני מפרשי הש"ס והמכילתא שם (כולל – אלה דשתקו ולא העירו כלום). ד) הסימן רע הוא "משל... למלך בו"ד... טול פנס מפניהם והושיבם בחושך" (סוכה שם. תוספתא שם ה"ז) – ומזה מובן שקאי גם על הליקוי שמצד הטבע, שהרי גם באם נטילת הפנס מחושב מראש – ה"ז ישיבה בחושך.

בחסדי דוד לתוספתא שם, שכוונת רז"ל היא "שלפעמים יארע הליקוי בזמן שאינו ראוי להיות כפי מהלך הגלגלים, ואז היא ראי' שאינה אלא להורות פורענות בשביל דברים הללו" – אבל (נוסף על קושיות הנ"ל ג־ד, הנה) מתי קרה כזה? והרי הסיבות שבש"ס – "על אב ב"ד כו'" – ודאי שאירעו כו"כ פעמים.

*) ולהעיר, שמפורסם שבעהמ"ס זה הי' (מוכרח) לוויכוחים רבים עם חכמי או"ה בימיו (כולל – תוכנים מפורסמים), ועיין ב"ב קסז, רע"ב. מנחות סה, רע"ב. בכורות ח, ב. ועוד.

שלא כל דברי חז"ל, ח"ו, נכונים[7], ובכך הצדיקו את התנהגותם – אי קיום תורה ומצוות, ח"ו.

אך האמת היא, שאי קיום תורה ומצוות איננו נובע מ"שאלות שכליות" אלא מ"תיאבון" של מידות האדם והשאלות באות רק כתירוץ להצדקת התנהגותו הבלתי־הוגנת. לפיכך די להם בשאלה כזאת שבעיון קל רואים, שאין בה ממש, כפי שיוסבר להלן.

הכל מודים, שבתקופת התנאים והאמוראים כבר היה החשבון של מועדי ליקויי חמה ולבנה מפורסם בין חכמי האומות, וכל הבקי בדברי ימי ישראל [מן הסיפורים המובאים בדברי חז"ל, ובאופן מפורט – מספרי דברי הימים ההם] יודע, שחכמי אומות העולם היו במגע הדוק ביותר, בעניני חכמה ומדע עם חכמי ישראל, ואף התנהלו ביניהם ויכוחים בחכמות שונות[8] ואף בחכמת התכונה[9].

כך, שאף אם יתעקשו ויסרבו לקבל, שבעניני מדע[10] וחישובים במדע התכונה היה לחכמי ישראל ידע ובאמצעותם[12] עבר הידע לחכמי הגויים, הרי דבר ודאי הוא, שעליו אי־אפשר להתווכח, שכאשר היו החישובים על ליקויי חמה ולבנה ידועים לחכמי הגויים, הם היו ידועים בודאי גם לחכמי ישראל[13] באמצעות משאם ומתנם לחכמי הגויים, במיוחד כאשר מדובר בחכמת התכונה, שהידיעות בה נוגעות למצות קידוש החודש[14].

לפיכך ברור, שמאמר חז"ל, שליקויי חמה ולבנה הם סימן רע וכו', ובאים "בשביל ארבעה דברים", אינו יכול לעמוד בסתירה לעובדה שהליקוי קבוע בחוקי הטבע.

ג. ה"סימן" אינו בעצם הליקוי, אלא בראייתו

לכאורה, ניתן היה לומר[15],

---

7) להעיר מפיה"מ להרמב"ם סנה' ר"פ חלק ד"ה "והכת השני". שם בהקדמתו ד"ה אחר כן "וזה הענין הרביעי".

8) ראה בכורות ח, ב. ובכ"מ.

9) ראה פסחים צד, ב. ועוד.

10) ראה אנציקלופדי' תלמודית ע' חכמות חיצוניות (ע' נח), וש"נ.

11) כמבואר בספרים הדנים בענין העבור כו'. וראה רמב"ם הל' קדה"ח ספי"ז (ועוד) שחכמה זו כבר היתה כתובה בספרים ע"י חכמי ישראל בימי הנביאים מבני ישששכר אלא שלא הגיעו אלינו (וראה שם פ"א ה"ו. פי"א ה"ג־ד). וראה תרגום לדה"א יב, לב. ועוד. ועיין שבת (עה, א): שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות .. כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים. וי"א שהיא במנין המצות (ראה סמ"ג מ"ע מז. סהמ"צ להרמב"ם שרש ב').

12) ראה ספר העבור לראב"ח הנשיא מאמר ב' שער ב' בסופו. ועוד.

13) ראה פדר"א שם. וראה מאירי שבת שם: מצוה על האדם .. ושיחשב בתקופות ומזלות מפני שחכמה זו מפוארה בידיעת אותות השמים וקשות המאורות בלי שום שגיאה. וראה יסוד עולם מאמר ג' פי"ז בסופו.

14) ראה רמב"ם הל' קדה"ח ספי"ז.

15) ראה של"ה פ' נח (עדר, ב בהגה"ה) בשם הרמ"א – לענין הקשת. וראה שם בשם "חכם מופלג" – לענין קשת וליקויים. וראה אוה"ת נח תרמח, א ואילך.

בשל"ה שם מתרץ ד"הי' צופה הקב"ה ומביט

שהדברים על "כשהמאורות לוקין סימן..." אינם מוסבים על עצם הליקוי, אלא על ראייתו, שהרי הקב"ה מראה ליהודי "סימן רע" בכוונה להחזירהו בתשובה[16]. ולפיכך חייב הוא לראות את הסימן.

לפי זה תתורץ השאלה שלעיל: לפי חוקי הטבע קבוע והכרחי רק עצם הליקוי, אך אין הכרח בראייתו, שהרי ייתכן שיהיו עננים וכדומה, שיסתירו את הליקוי.

פרט זה, ראיית הליקוי, תלוי במעשי בני אדם: כאשר קיימים "ארבעה דברים" הללו, מופיע "סימן רע" ע"י ראיית הליקוי, וכאשר ההתנהגות היא כראוי, ישנם עננים המסתירים את הליקוי, ואין כאן "סימן רע".

אך הסבר זה איננו מתקבל, כי:

(בנוסף לכך, שישנם מספר מקומות שבהם כמעט ואינם קיימים עננים, כבארץ מצרים שאין בה עננים, ולפיכך אין בה גשמים[17]).

הנה מלשון חז"ל "כשהמאורות לוקין", מובן, שהסימן הרע הוא בעצם הליקוי, ולא בראייתו.

לפיכך מחלקת הגמרא[18] בברייתא בין ישראל לגויים: "בזמן שהחמה לוקה סימן רע לעובדי כוכבים, לבנה לוקה סימן רע לשונאיהם של ישראל מפני שישראל מונין ללבנה ועובדי כוכבים לחמה". ההסבר לכך הוא, שכיון שישראל דומים ללבנה ועובדי כוכבים לחמה[19], גורם הפגם – הליקוי בהתנהגותם בליקוי בחמה ובלבנה. הליקוי (הפגם) של החמה והלבנה נובע מן הפגם בהתנהגותם של הגויים ושל ישראל.

מכך מובן, שכאשר מצבם של ישראל מושלם, אין צריך להיות כלל פגם וליקוי בלבנה (ולא שהליקוי קיים, אך אין הוא נראה).

בכל הדורות וברא... שיהיו לקוי בעת שראוי ללקות מפני חטא' הנ"ל. ואל תבהל... כבר גלוי וידוע כל החטאים שיהיו וע"ז עשה הקב"ה מעשה וברא בריאתו א"כ... שהחטאים האלה הם הכרחיים... כבר הארכתי בזה כו'" [ויומתק ע"פ המבואר (תו"ח תולדות יג, א ואילך) בענין "נורא עלילה על בני אדם" – שגם החטאים הם ע"פ השגחה כו' (ראה לקו"ש [המתורגם] ח"ה ע' 66 ואילך, וש"נ)] –

אבל ראה מאמר שני המאורות (להרה"ח וכו' הרר"א מהאמלי) יא, ב בהגה"ה – ד"ע"פ דרך זה א"א לתרץ בענין ליקוי המאורות כו'", עיי"ש. ולהעיר מהידוע (ראה לקו"ש [המתורגם] ח"ה ע' 134 הערה 3. [המתורגם] ח"ו ע' 70 הערה 46, וש"נ) דאם הידיעה שלמעלה באה בדיבור ה"ז מכריחה את הבחירה (שלכן "צדיק ורשע לא קאמר") – וכש"כ בנדו"ד לכאורה, שהמדובר בקביעת סדר בטבע הבריאה, ובל' השל"ה "עשה... מעשה וברא בריאתו".

16) ראה בנדו"ד – ס' חסידים סי' סו, רל (ושם: ואם אדם רואה כו'). הובא במג"א או"ח ר"ס תקפ. באר היטב שם סתקע"א סוסק"א.

17) פרש"י ר"פ מקץ. ויגש מז, י. וארא ז, יז. סוטה יג, א ד"ה כדי. ועוד. – ודוחק לתרץ דכאשר ישראל עושין רצונו של הקב"ה עושה הקב"ה נס ומביא עננים כו'.

18) מקומות שנסמנו לעיל הערה 2.

19) ראה בארוכה אוה"ת בראשית ד"ה ויאמר לו יהונתן וביאורו.

ד. הליקוי הוא סימן לזמן המועד לפורענות

ההסבר לכך בפשטות הוא[20]:

פירושו של המאמר "כשהמאורות לוקין סימן רע...", וזאת "בשביל ארבעה דברים..." הוא, שכאשר מגיע ליקוי מאורות זהו סימן שבזמן זה שולט מזל רע [כפי שמוצאים במספר מאמרי חז"ל[21] על זמנים מסויימים שבהם ריע מזליה וכדומה] – זהו זמן המועד לפורעניות, ולכן מענישים אז (יותר) על "ארבעה דברים";

לפיכך "בעשותכם רצון הקב"ה אין אתם צריכים לידאג מן הפורענות[22]" שהרי אין על מה להעניש.

לפי זה אין מקום לשאלה על כך שליקויי חמה ולבנה באים בזמנים קבועים בהתאם לחוקי הטבע, מפני שלפי הסבר זה הליקוי איננו תוצאה של מעשה בני אדם, אלא סימן לזמן פורעניות שבו מענישים על ארבעת הדברים הנ"ל, וזמנים אלו (של מזל רע) ו"סימניהם" אכן קבועים בסדר הבריאה ובטבע [בדומה לזמנים שמונה הגמרא במסכת שבת[23]: "האי מאן ד(נולד) בחד... יהי...", ועוד].

ה. הקושי על ההפרדה בין ישראל לגויים

אך עדיין נדרש הסבר:

הגמרא[24] מבחינה בין יהודים לעובדי כוכבים: "בזמן שישראל עושין רצונו של מקום אין מתיראין מכל אלו... ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגויים מהמה – עובדי כוכבים יחתו ואין ישראל יחתו". מכך מובן, שבאותו מצב שבו ישראל "אל יחתו", כאשר "עושין רצונו של מקום", גם אז הגויים "יחתו";

יש, איפוא, להבין: אם ב"סימן רע" הכוונה היא לזמן שבו מענישים במיוחד על אי־הקפדה על ארבעת הדברים הללו, ופירושו של "עושין רצונו של מקום" הוא, שאין עוברים עליהם וממילא אין מענישים עליהם, מדוע, איפוא, "יחתו הגויים", גם אלה שאינם עוברים על רצונו?

ו. "מזל" – נטיה להתנהגות מסויימת

ההסבר לכך הוא:

ההשפעה של "מזל" בתקופות מסויימות לגבי התנהגות בני האדם (ולא רק לגבי שכר ועונש) היא,

---

20) ראה עד"ז עיון יעקב לע"י סוכה שם. ערוך לנר סוכה שם. ביאור לר"ב דיסקין (שנדפס בספר מדרש תנאים – ווילנא תקצ"ט) לפדר"א ספ"ז. מאמר שני המאורות שם (בריש העמוד). ועיי"ש בהמשך דבריו ע"ד החסידות.

21) ראה לדוגמא: שבת קכט, ב. קנו, א. תענית כט, א ואילך. שו"ע יו"ד סקע"ט ס"ב. זח"ג נח, סע"א ואילך. רלד, א. שם רע"מ רפא, ב. ועוד.

22) פרש"י שהובא בתחלת השיחה. וראה סוכה, תוספתא ופדר"א שם. לקמן הערה 40.

23) קנו, א.

24) סוכה שם. ועד"ז במקומות שוהבאו לעיל הערה 22.

שה"מזל" גורם אצלם נטיה להתנהגויות ומעשים מסויימים, לדוגמא: "אין אדם לומד רוב חכמתו אלא בלילה[25]". אין הכוונה לומר, שביום אי אפשר להצליח בלימוד התורה[26], אלא ש"לילה" הוא זמן המיועד להצלחה בתורה יותר מאשר ביום, אז יש צורך בעמל רב יותר כדי להצליח.

כך הוא גם לגבי מאמר חז"ל במסכת שבת "האי מאן.. יהי...", שטבע האדם ותכונותיו תלויים במזל של הזמן שבו נולד.

אין הכוונה שהמזל משפיע בהכרח על התנהגותו של האדם שנולד בתקופה זו, שהרי "רשות לכל אדם נתונה" להיות צדיק או להיפך[27], ולא ייתכן ש"תולדתו תמשוך אותו לדבר שאי אפשר לזוז ממנו"[28]. אלא הכוונה היא, שהמזל של תקופה זו יוצר באדם "נטיה קצת"[29] לדבר מסויים, אך ע"י יגיעה הוא יכול להתגבר בהתנהגותו על הטבע, ואף לשנותו ולהפכו.

ענין זה דומה למה שמוסבר בהרחבה בשמונה פרקים להרמב"ם[30] ש"אי אפשר שיולד האדם... בטבע בעל מעלה ולא בעל חסרון", אלא ב"טבע מוכן למעלה או לחסרון", וכך אין הטבע מחייב את בחירת האדם.

ההבדל בין בני האדם השונים בענין זה הוא, שמי שהוא בטבעו "מוכן למעלה" צריך לעמול פחות על בחירתו להיות בעל מעלה, משום שטבעו מסייע בידו (אך עדיין יש לו בחירה חפשית להיות ההיפך מבעל מעלה). לעומתו, מי שהוא "מוכן לחסרון" צריך לעמול קשה יותר כדי להיות בעל מעלה. מצד שני, מוכיחה עובדה זו עצמה, שניתנו לו כוחות גדולים יותר מאשר למי שהוא "בטבע מוכן למעלה", שהרי "לפום גמלא שיחנא"[31] (=לפי הגמל – משאו).

כך הוא הדבר גם לגבי התכונות המסויימות הנובעות מן המזל של זמן הולדת האדם: בלשון הגמרא "האי מאן.. יהי..." אין הכוונה שהאדם מוכרח להיות כך, אלא שיש צורך בעמל ובהתמודדות קשה יותר כדי להתגבר על הטבע.

(כדוגמא לכך ניתן לציין את הזמנים המוגדרים ע"י חז"ל כ"יום חייב"[32] וכדומה, זמנים אלו מועדים יותר לענינים שליליים, ולכן צריך בימים אלו להזהר מדברים מסויימים, כגון "אין מתחילין בב' וד'"[33] וכדומה. אך אין הכרח שביום זה יגיעו ענינים שליליים של "חובה".

25) הל' ת"ת לרמב"ם פ"ג הי"ג. לאדה"ז – פ"ד ס"ח.
26) שלכן "מצוה ללמוד ביום ובלילה" (הל' ת"ת שם).
27) רמב"ם הל' תשובה רפ"ה.
28) שם ה"ד.
29) לח"מ שם.
30) רפ"ח. וראה גם עקידה שער כב ושער כו.
31) סוטה יג, ב. וש"נ.
32) תענית שם.
33) יו"ד שם. רע"מ שם. וראה שם רעג, א. רלד, א. שבת קכט, ב.

לפיכך חלה ההלכה ש"אין מתחילין בב' ובד'" רק כאשר היא איננה סותרת את "אין מעבירין על המצוות"[34], וכך, בהשתדלות מתאימה, ניתן להצליח אפילו ב"יום חייב"[35].

ז. ליקוי המאורות מעורר נטיה להתנהגות שלילית

לפי זה ניתן לומר, שפירושו של המאמר "כשהמאורות לוקין סימן רע הוא לעולם", איננו רק שזהו זמן מועד לפורענות, להענשה על התנהגות בלתי רצויה, אלא שזהו זמן שבו מתעוררות בטבעו של האדם נטיות להתנהגות לא טובה, אך עדיין אין הכרח שהאדם אבל יושפע וינהג שלא כראוי, שהרי בכוחו להתגבר על נטיות אלו.

[בכך יובן הדיוק שבלשון המשל[36] המובא בגמרא על ליקוי חמה: "מלך בשר ודם שעשה סעודה לעבדיו והניח פנס לפניהם. כעס עליהם ואמר לעבדו טול פנס מפניהם...". כלומר, הענין של "טול פנס..." איננו נעשה על־ידי המלך בעצמו, אלא ע"י "עבדו", כי הליקוי והסימן הרע שבתקופה זו הוא רק מצד הטבע, עבדו של מלך].

ובמאמר "בשביל ארבעה דברים חמה לוקה..." אין הכוונה שהליקוי בא כתוצאה מהתנהגות שלילית בפועל בארבעה דברים אלו, אלא שכיוון שבזמן זה יש נטיה ל"ארבעה דברים" אלו, לכן המאורות לוקין וכו'.

ח. ישראל – מעל לטבע, הגויים – בשליטת הטבע

לפי האמור לעיל יובן מדוע דוקא לגבי ישראל נאמר "אל תחתו", ולא לגבי הגויים:

אמנם גם הגויים יכולים להתגבר על נטיות טבעיות שמעורר הזמן, ולהתנהג כראוי, שהרי למרות שאין להם בחירה אמיתית[37], בכל זאת אין הם נענשים אלא אם הם חוטאים "מעצמן"[38], אך למרות זאת, כיון שהם נתונים לשליטת הטבע, דרושים להם עמל ומאמצים מרובים ביותר כדי לבטל את הטבע. לפיכך "יחתו הגויים מהמה", הם יראים מן הנטיות הטבעיות.

ואילו כאשר ישראל מוסיפים בעבודת ה', למעלה מן המדידות וההגבלות של טבעם – עושין רצונו של מקום[39], הרי אז הם נעלים מן הטבע,

---

34) ראה ס' חסידים סי' נט. וראה רע"מ שם רעג, א. ולהעיר משו"ע אדה"ז או"ח סתנ"ה סט"ו־טז.

35) ראה רש"י בא יוד, יוד. וראה בארוכה מאמר שני המאורות שם.

36) ובערוך לנר שם מפרש ד"עבדו" קאי על הלבנה שמונע אור הפנס (השמש) מעבדיו (יושבי הארץ).

37) שהיא רק בבנ"י (מצד מעלת נשמתם) – כמובן מלקו"ת אמור לח, ב. ועוד.

38) עיין רמב"ם הל' תשובה פ"ו ה"ג. שמונה פרקים שם (בהמשך הפרק).

39) כידוע (חדא"ג מהרש"א ברכות לה, ב. או"ת להה"מ נג, ד. לקו"ת שלח מב, ג. ועוד) דעושין רצונו של מקום הוא ע"י העבודה ד"בכל מאדך", למעלה ממדידה והגבלה.

ומ"אותות השמים", ולפיכך "אין מתיראין מכל אלו":

לא די שהם יכולים להתגבר על הטבע ע"י יגיעה ומאמצים לבטלו, אלא שגם מלכתחילה אין הם מתחשבים ב"אותות השמים" – מתחילין בב' ובד' וכדומה, עד למצב שאין צריך כלל להתחשב בהנהגת הטבע[40], מצב של התנהגות ה' עם צדיקים[41] (ועמך כולם צדיקים[42]), שהיא הנהגה ניסית גלויה, למעלה מן הטבע.

(משיחת ש"פ שלח תשל"ה)

---

40) ע"פ המבואר בפנים יומתק לשון ר' יונתן במכילתא שם "אלו ואלו נתנו לגוים" (ולא הזכיר "עושין רצונו כו'" – כפשטות לשון הכתוב "ומאותות השמים אל תחתו" ולא נזכר כל תנאי*) – כי לבנ"י אחד צדיק ואחד רשע יש שתי נשמות (תניא פ"א) ועל נשמה האחת דכאו"א עלי' נאמר חלק הוי' עמו (אגה"ת פ"ה), גם כשאין עושין רש"מ הם חלק דשם הוי' שלמעלה מהטבע.

41) ע"ד רחב"ד (ברכות לג, א). וע"ד שצ"ג מותר להתגרות כו' (ברכות ז, ב. מגילה ו, ב).

42) ישעי' ס, כא.

*) אבל ראה רש"י שם.